

УДК 343.9

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ОКРЕМИХ РІЗНОВИДІВ ІНСТИТУТУ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Берзін П. С.

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, Сімферополь, Україна

Статтю присвячено дослідженню особливостей систематизації різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування. Визначено зміст критеріїв такої систематизації.

Ключові слова: систематизація, звільнення, покарання, відбування покарання.

Досягнення найближчої мети покарання, якою визнається виправлення засудженого, в окремих випадках є можливим та достатнім й без відбування засудженим покарання. В таких випадках «його відбування може стати зайвим, неефективним, зашкодити процесам ре соціалізації особи, яка вчинила злочин» – пише Баулін Ю. В. [1, с. 377]. Тоді подальше відбування призначеного засудженому покарання втрачає свій сенс як в соціальному, так і в юридичному аспектах, суперечить принципам справедливості і гуманізму, сприймається засудженим та оточуючими як прояв надмірної жорстокості [2, с. 410]. У зв'язку з цим в кримінальному законі передбачається окремий інститут Загальної частини – звільнення від покарання та його відбування. Він являє собою сукупність норм, які в сприятливому для засудженого напрямі вирішують питання щодо відбування (не відбування) покарання, призначеного йому обвинувальним вироком суду чи визначеного іншим правозастосовчим документом [3, с. 158].

Проблеми, які виникають при дослідженні змісту цього інституту Загальної частини, вирішувались у працях таких українських вчених, як Антипов В. В., Антипов В. І., Баулін Ю. В., Березовський А. А., Клевцов А. О., Княженко О. О., Кобзаренко П. В., Ковітіді О. А., Ломако В. А., Меркулова В. О., Музика А. А., Осадчий В. І., Сахнюк С. В., Степанюк А. Х., Стрижевська А. А., Трубников В. М., Фріс П. Л., Шапченко С. Д., Школа С. М., Яценко С. С. та інші українські вчені.

Проте не всі із вчених вирішують й обґрунтовують в своїх працях існуючі проблеми систематизації різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування. Більшість авторів ведуть мову не про систематизацію вказаних різновидів, а про їх класифікацію, висловлюючи тим самим різні точки зору стосовно правил поділу певних понять при визначенні таких різновидів у кримінальному законодавстві України. Натомість інші автори вказують на можливість систематизації різновидів звільнення від покарання та його відбування, зокрема, при коментуванні положень ст. 74 КК [3, с. 159] або в межах відповідної теми навчальної програми курсу «Кримінальне право України. Загальна частина» [4, с. 20]. У зв'язку з цим подальшого обґрунтування потребує відповідь на питання про те, чи можлива в даному разі саме систематизація різновидів названого інституту кримінального права, або мова має вестись все ж про їх класифікацію? Формулювання відповіді на це питання, відповідно, і становить мету даної статті.

Перед тим як викласти власні міркування з даної проблеми, звернемося до низки принципових моментів, які мають значення для подальшого дослідження.

1. Норми інституту звільнення від покарання та його відбування в переважній більшості закріплені в розділі XII Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК). Проте частина їх також міститься і в інших розділах Загальної частини КК (наприклад, ч. 3 ст. 19, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ч. 5 ст. 72, ст.ст. 104-107), а також в Законі України «Про застосування амністії в Україні» від 1 жовтня 1996 р. та Положенні про порядок здійснення помилування, затвердженого Указом Президента України від 12 квітня 2000 р. Крім цього, певні характеристики змісту окремих різновидів звільнення від покарання та його відбування представлені в КПК (зокрема, ст.ст. 6, 7, 327, 404, 405¹, 407, 407¹, 408, 408¹, 408², 408³, 410 КПК).

2. Вказані норми інституту звільненні від покарання та його відбування фіксують у своєму змісті певні юридичні факти та/або їх поєднання.

За таких умов загальний зміст звільнення від покарання та його відбування як інституту Загальної частини кримінального права формується «за рахунок» наступних його ознак: а) особа, яка вчинила один або декілька злочинів, засуджується обвинувальним вироком суду (з цього приводу в літературі обґрунтовано підкреслюється, що тим самим – після набрання вироком законної сили – реалізується обов'язковий елемент кримінальної відповідальності у вигляді офіційного державного осуду особи як такої, що вчинила злочин (злочини) [3, с. 158]; б) таким вироком особі призначається конкретна міра покарання; в) питання про відбування чи невідбування призначеного особі покарання вирішується в обвинувальному вирокі суду або іншому правозастосовчому акті (постанова судді, ухвала суду, акт про помилування); г) відбувається виконання прийнятого рішення про відбування чи невідбування призначеного особі покарання. Таким чином, звільнення від покарання та його відбування означає прийняття судом чи іншим правозастосовчим органом (зокрема, у випадках помилування засудженого таке звільнення здійснюється органом виконання покарання) рішення про відбування чи невідбування засудженим покарання конкретного виду і обсягу (розміру) та виконання такого рішення відповідними органами.

3. Таке розуміння звільнення від покарання та його відбування може враховуватись при відмежуванні його різновидів від певних різновидів звільнення від кримінальної відповідальності. В літературі одна із відмінностей цих інститутів слушно пов'язується з тим, що звільненою від покарання може бути лише така особа, яку суд обвинувальним вироком визнав винною у вчиненні злочину. Крім того, зміст цих двох інститутів кримінального права відповідає різним правовим підставам, передбаченим у відповідних статтях розділів IX та XII Загальної частини КК [1, с. 377]. Отже, в основі відмежування цих інститутів кримінального права (будь-яких їх різновидів) знаходиться розуміння першого як такого, що передбачає обов'язкове настання кримінальної відповідальності, яка згодом може пом'якшуватись. Що стосується інституту звільнення від кримінальної відповідальності, то в його «межах» настання кримінальної відповідальності взагалі не передбачається.

Водночас відмежуванню підлягають окремі різновиди інституту звільнення від покарання та його відбування, пов'язані з певними характеристиками пом'якшення призначеного обвинувальним вирокком суду покарання, та окремі випадки застосування інституту призначення покарання. В основі такого відмежування знаходяться характеристики моменту прийняття судом рішення. Зокрема, Шапченко С. Д. правильно зазначає, що якщо в межах інституту звільнення від покарання та його відбування особі спочатку призначається конкретна міра покарання за вчинений нею злочин (злочини), а потім приймається окреме рішення про його невідбування або пом'якшення, то в межах інституту призначення покарання його пом'якшення (в тому числі з виходом за межі відповідної санкції) відбувається на етапі призначення покарання за вчинений особою злочин (злочини) і тому приймати окреме рішення про пом'якшення покарання необхідності немає [3, с. 159]. Отже, в першому випадку рішення суду про невідбування чи пом'якшення покарання приймається судом лише після призначення ним конкретної міри покарання за вчинене (останнє, зокрема, можливе з урахуванням правил, передбачених інститутом призначення покарання). Натомість рішення суду про пом'якшення покарання в межах інституту призначення покарання можливе лише на етапі вирішення судом питань про призначення особі конкретної міри покарання за вчинене.

Разом з цим не виключаються випадки, коли відбувається поєднання застосування правил, передбачених інститутом звільнення від покарання та його відбування й інститутом призначення покарання. Проте і в таких випадках слід чітко розуміти момент прийняття судом рішення спочатку про призначення покарання з урахуванням відповідних правил (в межах однойменного інституту), а вже потім, в разі необхідності (зокрема, коли на етапі призначення покарання не вирішувалось питання щодо його пом'якшення), – прийняття судом рішення про невідбування покарання чи його пом'якшення.

3. Поєднання названих вище юридичних фактів за певних умов утворює кримінально-правовий зміст передбачених названими нормами КК різновидів (окремі вчені їх називають проявами [3, с. 159]) інституту звільнення від покарання та його відбування. При цьому таке поєднання має системний характер. Конкретні характеристики таких різновидів звільнення в КК є різноманітними як за термінологією, так і за специфічним змістом. В одних випадках це, наприклад, усунення законом караності діяння, за яке засуджена особа; неможливість вважати особу на час розгляду в суді суспільно небезпечною тощо, а в інших – висновок суду про можливість виправлення засудженого без відбування покарання, закінчення строків давності та ін. Тобто в межах кількох різновидів інституту звільнення один і той самий юридичний факт (юридичні факти) може «проявлятися» по різному, оскільки поєднується з різним «набором» інших юридичних фактів. Так, в одному випадку наявність бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці особи може бути достатнім для того, щоб суд не вважав її суспільно небезпечною. Проте в інших випадках цього недостатньо, оскільки така поведінка особи та її сумлінне ставлення до праці потребує наявності інших обставин, необхідних для того, щоб суд дійшов висновку про звільнення особи від відбування покарання (наприклад, стану вагітності, наявності в жінки дитини віком до семи років (ч. 4 ст. 79 КК), до-

ведення засудженою особою своєю сумлінною поведінкою і ставленням до праці свого виправлення (ч. 2 ст. 81 КК) тощо). З огляду на це виникають певні труднощі при *систематизації* різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування.

Традиційно проблеми систематизації різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування вирішуються в кримінальному праві шляхом виділення його конкретних різновидів (видів) [1, с. 377-379; 5, с. 623], форм [4, с. 20-21], проявів (тубінститутів) [3, с. 159; 6, с. 210]. Так, в межах першого підходу визначення видів здійснюється залежно від: 1) «ступеня наближеності» покарання до особи, яка вчинила злочин: звільнення від призначення покарання; звільнення від відбування покарання, призначеного судом; звільнення від подальшого відбування призначеного судом покарання; 2) того, правом чи обов'язком суду є звільнення особи від покарання: обов'язкові види звільнення від покарання; факультативні види звільнення від покарання; 3) того, чи висуваються певні умови щодо подальшої поведінки особи, звільненої від покарання: умовні (чи неостаточні) види звільнення від покарання; безумовні (чи остаточні) види звільнення від покарання [1, с. 377-379].

В межах другого із названих підходів формами звільнення від покарання та його відбування називаються звільнення від покарання, звільнення від подальшого відбування покарання, заміна покарання більш м'яким та пом'якшення призначеного покарання [4, с. 20]. Згідно з іншим (третім) підходом звільнення від покарання та його відбування визнається інститутом кримінального права, а названі вище його форми – субінститутами [3, с. 159; 4, с. 20-21; 6, с. 210].

Існує і ще один підхід, опублікований за часів дії КК 1960 р. В його межах «звільнення від кримінального покарання та зміни його обсягів у процесі відбування покарання» розглядалось як *система* інститутів, зокрема: а) звільнення від покарання за давністю виконання обвинувального вироку або заміна смертної кари позбавленням волі – ст. 49 КК 1960 р.; б) звільнення від покарання при втраті особою суспільної небезпечності – ч. 2 ст. 50 КК 1960 р.; в) умовно-дострокове звільнення від покарання та заміна покарання більш м'яким – ст.ст. 52, 53 КК 1960 р.; г) відстрочка відбування покарання вагітним жінкам і жінкам, що мають дітей у віці до трьох років, – ст. 46² КК 1960 р.; д) звільнення від покарання чи його зниження за діяння, караність якого законом усунена або пом'якшена, – ст.ст. 6, 54 КК 1960 р.; е) звільнення від покарання або заміна його обсягів – на підставі актів амністії та помилування [2, с. 411].

Натомість з'ясування сутності наведених підходів щодо систематизації окремих різновидів звільнення від покарання та його відбування потребує відповіді на такі питання: 1) за якими ознаками (критеріями) розмежовуються різновиди такого звільнення у чинному КК; 2) чи можна за такими критеріями здійснити їх класифікацію; 3) як співвідносяться різновиди й форми звільнення від кримінального покарання та його відбування.

Відповіді на поставлені запитання можна сформулювати наступним чином:

1. В нормах розділу XII Загальної частини КК «представлена» лише окрема частина (хоча й значна за своєю кількістю) різновидів інституту звільнення від по-

карання та його відбування. Інша частина закріплена в нормах інших розділів Загальної частини КК (див.: ч. 3 ст. 19, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ч. 5 ст. 72, ст.ст. 104-107), в Законі «Про застосування амністії в Україні», Положенні про порядок здійснення помилування. При цьому окремі з ознак цих різновидів безпосередньо визначаються й нормами КПК (див. вище).

2. Ознаками (критеріями), за якими розмежовуються різновиди звільнення від покарання та його відбування, виступають юридичні факти, які стосуються: вчиненого засудженою особою діяння (зокрема, такого, караність якого усунена законом; яке за певних умов визнається злочином невеликої або середньої тяжкості); особи, якою вчинювався злочин (наприклад, особи, яку на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною; неповнолітнього; особи, яка заперечує проти закриття справи в порядку, передбаченому ч. 3 ст. 7¹ КПК; особи, яка визнана (визнається) непридатною до військової служби за станом здоров'я; жінки, яка при вирішенні питання про її звільнення від покарання є вагітною або має дитину певного віку; особи, яка вчинила злочин в стані неосудності, але до постановлення вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ним; особи, яка після вчинення злочину або постановлення вироку захворіла на іншу тяжку хворобу, що перешкоджає відбуванню покарання; військовослужбовця); закінчення чи незакінчення строків давності виконання обвинувального вироку суду; того, що засуджений розпочав відбувати призначене йому покарання; виду призначеного покарання (зокрема, штрафу, позбавлення обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, арешту, обмеження волі, тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі та ін.); наявності чи відсутності попереднього ув'язнення особи в разі, коли вона засуджується судом; прийняття закону України про амністію або акту про помилування; порядку призначення покарання особі (а саме: за сукупністю злочинів або за сукупністю вироків).

При виділенні наведених вище ознак слід зазначити, що вони мають різний зміст, а окремі різновиди звільнення від покарання та його відбування можуть включати кілька таких ознак. Наприклад, для застосування судом умовно-дострокового звільнення від відбування покарання засуджений має довести своє виправлення не інакше як сумлінною поведінкою і ставленням до праці (ч. 2 ст. 81 КК). В іншому випадку, зокрема, при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким доведення засудженим свого виправлення прямо не передбачається в кримінальному законодавстві, а йдеться лише про те, що він «став на шлях виправлення» (ч. 3 ст. 82 КК). Про те, що засуджена особа має стати на шлях виправлення, передбачається також в ч. 5 ст. 79, ч. 5 ст. 83 КК (при цьому поєднуватися такий обов'язок засудженої особи може і з іншими обов'язками, які покладаються на неї судом; це прямо передбачається ч. 1 ст. 76, ч.ч. 2, 5 ст. 79, ч. 5 ст. 83 КК). Крім цього, особа винного враховується судом при формулюванні висновку про можливість виправлення засудженого без відбування покарання (і вказується у рішенні суду про звільнення від відбування покарання з випробуванням) у поєднанні з врахуванням тяжкості злочину та інших обставин справи, що дозволяють зробити вказаний вис-

новок (ч. 1 ст. 75 КК). При звільненні ж від покарання за хворобою у ч. 2 ст. 84 КК вказується на врахування судом особи засудженого та тяжкості вчиненого злочину, характеру захворювання та інших обставин справи при вирішенні ним (судом) питання про можливість звільнення від покарання або від подальшого його відбування.

Можливі, щоправда, й випадки, коли такі ознаки (критерії) виключають одна одну. В цьому разі до змісту окремих різновидів названого звільнення такі ознаки одночасно входити не можуть. Наприклад, особі, засудженій за вчинення особливо тяжкого злочину, не може бути замінена невідбута частина покарання більш м'яким, якщо вона відбула лише половину строку призначеного судом строку покарання, а не його дві третини, як це передбачено в ч. 4 ст. 82 КК. Крім цього, на підставах, визначених ст. 83 КК, не можуть бути звільнені від відбування покарання вагітні жінки, засуджені до позбавлення волі на строк більше п'яти років за вчинення умисного тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

Важливо також підкреслити й те, що законодавче визначення деяких з названих ознак пов'язується не з економією заходів кримінальної репресії, а насамперед з «неможливістю призначення, виконання або подальшого виконання раніше призначеного покарання внаслідок законодавчих перепон, передбачених кримінальним або кримінально-процесуальним законом» [2, с. 411] – ч. 3 ст. 57 КК, ст. 408 КПК. Зокрема, заміна покарання у виді виправних робіт передбачається у ч. 3 ст. 57 КК з огляду на те, що засуджений став непрацездатним після постановлення вироку суду. В такому разі виправні роботи суд може замінити штрафом із розрахунку трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт. Крім цього, звільнення від подальшого відбування покарання на підставі існуючих кримінально-процесуальних перешкод передбачається у ст. 408 КПК.

3. Оскільки законодавець виділяє певні різновиди інституту звільнення від покарання та його відбування не за однією, а за кількома ознаками (критеріями), то й говорити можна не про класифікацію таких різновидів, а, очевидно, про певну їх систематизацію. Така систематизація передбачає: а) узагальнення в КК таких різновидів за найбільш типовими, значущими в кримінально-правовому розумінні ознаками (в результаті такого узагальнення законодавцем виділяються різновиди інституту звільнення як «найбільш типові»); б) визначення кожного з таких різновидів залежно від передбачення ними певних юридичних фактів, сформульованих законодавцем, а також їх взаємозв'язків між собою. Такі юридичні факти можуть свідчити, наприклад, про те, що особа взагалі не повинна або не може відбувати призначене їй покарання (приміром, неможливість на час розгляду справи в суді вважати особу суспільно небезпечною; закінчення строків давності виконання обвинувального вироку суду; непридатність особи до військової служби за станом здоров'я тощо). В інших випадках такими фактами може виступати тяжка хвороба, яка реально перешкоджає відбуттю покарання (в певних випадках це впливає на звільнення особи від відбування частини призначеного покарання), а також інші обставини, що дозволяють (допускають) замінити особі основне покарання більш м'яким або знизити призначену судом міру покарання в межах одного і того ж його виду.

У зв'язку з цим мають місце випадки, коли певні юридичні факти поєднуються у змісті різних (декількох) різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування. Залежно від такого поєднання законодавець систематизує вказані різновиди звільнення таким чином, що визначений з урахуванням різних юридичних фактів їх зміст може охоплюватися кількома передбаченими в ч. 1 ст. 74 КК *формами* звільнення від покарання та його відбування, а саме: а) звільненням засудженого від покарання; б) звільненням засудженого від подальшого відбування покарання; в) заміною покарання більш м'яким; г) пом'якшенням призначеного покарання. Тобто окремі з визначених в кримінальному законі різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування можуть об'єднуватися в змісті кількох (різних) виділених в ч. 1 ст. 74 КК форм такого звільнення саме залежно від того, що зміст вказаних різновидів охоплює різні за своїм характером юридичні факти.

Вказаний підхід щодо систематизації окремих різновидів інституту звільнення від покарання та його відбування має значення для визначення найбільш значимих (істотних) ознак кожного із таких різновидів, що певним чином враховуються у змісті виділених форм названого інституту кримінального права (тут слід врахувати й те, що ці форми «представлені» в кримінальному законі у вигляді родових юридичних конструкцій). Так, значимі для звільнення від покарання ознаки характеризують насамперед те, що особа не повинна відбувати призначену їй конкретну міру покарання або взагалі неможливість її відбування. Залежно від цього дана форма звільнення від покарання та його відбування охоплює ті його різновиди, що закріплені в ч. 3 ст. 19, ч. 5 ст. 72, ч.ч. 2, 4, 5 ст. 74, ст.ст. 75-80, ч.ч. 1, 2, 3 ст. 84, ст.ст. 104-106 КК. В іншому випадку визначальним для звільнення від подальшого відбування покарання є факт відбуття засудженим частини призначеного йому покарання і наявності у зв'язку з цим частини невідбутого покарання (до цієї форми включаються ті різновиди названого звільнення, які передбачені ч. 2 ст. 74, ст.ст. 80, 81, 83, ч.ч. 1, 2, 3 ст. 84, ст.ст. 85, 106, 107 КК). Що стосується такої форми звільнення як заміна покарання більш м'яким, то при її визначенні найбільш значущим можна вважати доцільність (допустимість) заміни призначеного особі основного покарання більш м'яким видом основного покарання (застосовується у випадках, передбачених ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62, ч. 5 ст. 80, ст. 82, ст. 85 КК). В разі ж визначення пом'якшення призначеного покарання має враховуватись допустимість зниження судом міри призначеного особі покарання (зокрема, в тих випадках, які передбачені в ч. 3 ст. 74 КК або на підставі закону України про амністію чи акта про помилування).

Список літератури

1. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; [за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація]. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
2. Кримінальне право України. Загал. частина : [підруч.] / [Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. О. Беньківський та ін.] ; [за ред. П. С. Матишевського, П. П. Андрушка, С. Д. Шапченка]. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. – 4-те вид., переробл. та доповн. / [відп. ред. С. С. Яценко]. – К. : А.С.К., 2005. – 848 с.

4. Кримінальне право України: Практикум : [навч. посіб.] / За ред. С. С. Яценка. – 3-те вид., перероб. і доповн. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури, 2010. – 640 с.

5. Наумов А. В. Российское уголовное право. Курс лекций : в 3 т. / А. В. Наумов. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Волтерс Клувер. – . –
Т. 1 : Общая часть. 2007. – 736 с.

6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / [за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, С. В. Фесенка]. – 3-те вид., перероб. та доп. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учбової літератури. – . –
Т. 1 – 2009. – 964 с.

Берзін П. С. Проблемы систематизации отдельных разновидностей института освобождения от наказания и его отбывания по уголовному праву Украины / П. С. Берзін // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия : Юридические науки. – 2010. – Т. 23 (62). № 2. 2010. – С. 241-248.

Статья посвящена исследованию особенностей систематизации разновидностей института освобождения от наказания и его отбывания. Определено содержание критериев такой систематизации.

Ключевые слова: систематизация, освобождение, наказание, отбывание наказания.

Berzin P. The problems of ordering of separate kinds of institute of clearing of punishment and its serving behind criminal law of Ukraine. / P. Berzin // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series : Juridical sciences. – 2010. – Vol. 23 (62). № 2. 2010. – P. 241-248.

The article is devoted research of features of ordering of kinds of institute of clearing of punishment and its serving. The maintenance of criteria of such ordering is defined.

Keywords: ordering, clearing, punishment, punishment serving.

Надійшла до редакції 11.09.2010 р.